

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ЗОВОБ'ЯЗАННЯ» ТА «ОБОВ'ЯЗОК»

Голубєва Н.Ю.,

кандидат юридичних наук, доцент,

*докторант кафедри цивільного права Національного університету
«Одеська юридична академія»*

Стаття присвячена розгляду співвідношення понять «зобов'язання» та «обов'язок» на сучасному етапі розвитку цивільного права та законодавства. Визначені проблемні аспекти досліджуваних питань.

Ключові слова: зобов'язання, обов'язок, зобов'язальне право, обов'язок боржника

Статья посвящена рассмотрению соотношения понятий «обязательство» и «обязанность» на современном этапе развития гражданского права и законодательства. Определены проблемные аспекты исследуемых вопросов.

Ключевые слова: обязательство, обязанность, обязательственное право, обязанность должника

The article devoted the relationship between the concepts "obligation" and "duty" at the present stage of development of civil law and the legislation. Problematic aspects of the issues that are being studied are defined.

Keywords: commitment, duty, law of obligation, the duty of the debtor.

Актуальність розгляду правових проблем пов'язаних із визначенням поняття зобов'язання та співвідношення його із іншими термінами ніколи не втрачало актуаль-

ність, адже категорія зобов'язань є однією із ключових у системі цивільно-правових понять та категорій. Зобов'язання належать до числа основних правових

засобів, які опосередковують торговий обіг на різних етапах розвитку людства, тому їх дослідження ніколи не втрачають актуальності.

До питання визначення зобов'язання теми спеціально чи побічно звертались багато авторів дореволюційного, радянського та сучасного періодів: М. М. Агарков, В. А. Белов, Т. В. Боднар, М. І. Брагинський, С. М. Братусь, В. В. Вігрянський, В. П. Грибанов, О. В. Дзера, О. С. Іоффе, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Д. І. Мейер, І. Б. Новицький, Р. Сават'є, О. М. Садіков, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневич та ін.

Метою цієї статті є аналіз співвідношення понять «зобов'язання» та «обов'язок» на сучасному етапі розвитку цивільного права та законодавства.

Категорія "зобов'язання" являється однією з центральних в цивільному праві. На ній, без перебільшення, тримається цивільний оборот. Ось чому динаміка майнових відносин, поступальний їх розвиток безпосередньо залежать від успішного застосування і якості цивільно-правового визначення цієї категорії [1, с. 8].

Підхід до визначення поняття та основних ознак зобов'язань, властивий римській юриспруденції, зберігся і у сучасній зв'язок між суб'єктами права, внаслідок якого одна особа (дебітор, боржник) має щось дати, зробити або надати іншій особі (кредитору) під загрозою застосування у випадку невиконання цього обов'язку засобів державного примусу.

Проблема термінології, широко використовуваної у вітчизняній цивілістиці і цивільному законодавстві, продовжує мати місце. Будь-яке визначення має адекватно відображати суспільне явище, суспільну дійсність.

Визнання суті будь-якого правового явища припускає, передусім, дослідження його природи. Згідно із сучасним трактуванням поняття та сутності зобов'язань в українській цивілістиці вони є одним з видів цивільних правовідносин.

Хоча, треба відмітити, що термін «зобов'язання» уживається в різних значеннях. Зобов'язанням іноді йменують обов'язок особи зробити певну дію (наприклад, обов'язок покупця сплатити ціну майна) чи документ, у якому фіксуються обов'язки боржника (боргова розписка) або права та обов'язки сторін (договір).

Так, Г. Ф. Шершеневич вказував, що в діючому законодавстві термін "зобов'язання" згадувався в чотирьох значеннях: як обов'язок боржника, як право кредитора, як юридичне відношення і як акт, що засвідчує такі відносини [2, с. 265].

У тлумачному словнику зобов'язання трактується як обіцянка, що неодмінно повинна бути виконана, обіцянка як добровільно дане зобов'язання зробити будь-що [3, с. 323].

Очевидно, що тут термін «зобов'язання» отожднюється із терміном «обов'язок».

Зміщення понять "обов'язок" і "зобов'язання" має свою історію, та зумовлено тим, що середньовічні юристи (коментатори), яким не був знайомий термін "обов'язок", використовували тільки термін *obligatio*, означаючи їм всякий юридичний обов'язок [4, с. 91].

Потім таке змішування допускали і інші досліджувачі. Особливо таке змішування допускається у літературі, що перекладалася з інших мов. Так, багато з тих, хто цитував, наприклад, французького автора Р. Сават'є, не вдаючись у якому значенні автор використовує термін «*obligation*», перекладали його саме як зобов'язання, хоча сам автор завжди підкреслював: «*requerement et obligation — deux notions juridiques, l'une est le droit du créancier, l'autre est le devoir du débiteur*» [5, с. 8], очевидно, що автор у цьому випадку термін «зобов'язання» вживає у сенсі «обов'язок».

Розмиванню меж між поняттями "обов'язок" і "зобов'язання" сприяла і "нерівномірність" розвитку права. Л.І. Петражицький, зокрема, відмічав, що вчення про право у суб'єктивному сенсі страждає тим недоліком, що тут односторонньо виступає атрибутивна сторона, сторона управоможності, а імперативна сторона, сторона обов'язку більшою чи меншою мірою ступовується і ігнорується, і усе вчення має односторонній характер. І у тих юристів, які вчення про суб'єктів і об'єкти приурочують до правовідносин, фактично вчення про суб'єктів отримує характер вчення не про суб'єктів обов'язків і прав, а головним чином або виключно про суб'єктів активу, суб'єктів прав. Протилежним недоліком, на думку Л.І. Петражицького, страждає вчення про право в об'єктивному сенсі - тут ігнорується атрибутивна функція права; норми права зводяться до велінь і заборонам [6, с. 73].

Але, поняття «зобов'язання» не можна отожднювати з поняттям «обов'язок», їх можна розглядати як частину та ціле. Адже сутність зобов'язання як цивільного правовідношення складають права вимоги і обов'язки, що кореспондують першим. Тому обов'язок є тільки частиною зобов'язального правовідношення і не вичерпує повною мірою його змісту.

Обов'язок – це те, що слід безумовно, неодмінно виконувати [3, с. 322].

Детальне дослідження цивільно-правового обов'язку було здійснено В.Ємом. Він визначав правовий обов'язок як необхідність певної поведінки, що обумовлено вимогам, які містяться у праві, та забезпечену державним примусом [7, с. 13].

О.С. Іоффе розглядав цивільний-правовий обов'язок як засіб регулювання поведінки громадян, здійснюваного нормами цивільного права шляхом забезпечення певної поведінки її носія в цілях задоволення інтересів управоможеного, співпадаючих з інтересами держави або таких, що не суперечать їм [8, с. 565].

В.П. Грибанов розрізняв три види цивільно-правових обов'язків. По-перше, обов'язки, що витікають із заборонних норм цивільного права, наприклад, з правила про неприпустимість односторонньої відмови від виконання зобов'язання і односторонньої зміни його умов. Ці обов'язки стосуються будь-якого учасника цивільного обороту, незалежно від того, чи являється цей суб'єкт управоможеною або зобов'язаною особою в цивільному відношенні, такі обов'язки існують не перед контрагентом, не перед іншою стороною цивільного правовідношення, а обов'язки будь-якого учасника цивільного обороту перед державою. По-друге, обов'язки, що пов'язані із здійсненням фізичними та юридичними особами прав, що належать їм і покладених на них обов'язків, що також носять загальний характер. Автор наводить приклад із встановленими законом межами здійснення цивільних прав: не допускаються дії фізичних і юридичних осіб, здійснювані виключно з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах, що тягне за собою і відповідні заходи цивільно-правової відповідальності, зокрема відмова держави в захисті права. Вимога про суворе дотримання законів знаходить своє вираження також в правилах здійснення правочинів. Ці дві групи обов'язків об'єднує те, що вони носять, загалом, публічний характер, - це обов'язки кожного учасника правовідношення безпосередньо перед державою, безпосередньо санкціоновані останньою. Третя група цивільно-правових обов'язків - це обов'язки, що витікають з певних цивільно-правових відносин, в які вступають конкретні особи. Дані обов'язки - це завжди обов'язки одного учасника цивільного правовідношення перед іншим його учасником; заходи цивільно-правової відповідальності пов'язані із стягненням

[9, с. 295].

Обов'язок боржника є основою будь-якого зобов'язання, оскільки обов'язок кредитора в усіх зобов'язаннях однаковий. Зобов'язання відрізняються одне від одного предметами обов'язків боржника, підставами їх виникнення.

Проілюструвати вищесказане можна на прикладі зобов'язання з передачі майна в користування, прокату, що виникає з договору. Тут орендодавець - сторона по договору, - переймаючи на себе загальний обов'язок з надання орендареві рухомого майна, "обтягується" також низкою додаткових обов'язків, обумовлених публічним характером договору. До них, зокрема, відносяться обов'язки орендодавця в присутності орендаря перевірити справність майна, що здається в оренду, а також ознайомити орендаря з правилами експлуатації майна або видати йому письмові інструкції про користування цим майном. При виявленні орендарем недоліків зданого в оренду майна, що повністю або частково перешкоджають користуванню ним, обов'язком орендаря є усунення цих недоліків майна на місці або заміна цього майна іншим аналогічним майном, що знаходиться в належному стані. Але цим зобов'язання не вичерпане: разом з названими обов'язками орендодавцеві належать певні суб'єктивні права (наприклад, право вимагати орендної плати, право вимагати оплати вартості ремонту і транспортування орендованого майна випадку приведення його в непридатність орендарем) [6, с. 73].

Актуальність питання про співвідношення і відмежування зобов'язання від обов'язку зумовлена існуючою в сучасній правозастосовчій практиці плутаниною та нечіткістю в питаннях відмежування зобов'язання від публічно-правової повинності, які виникають, в одному випадку, між юридичне рівними особами, а в іншому - притаманні відносинам, що ґрунтуються не на загальному приватно-правовому дозволі (рос.: дозволений), а на засобах прямого адміністративного примусу у вигляді управлінського припису державного органу, адресованого адміністративне зазначеній особі. Незважаючи на те, що особа здійснює суб'єктивне право та дотримується суб'єктивного обов'язку на виконання публічно-правового обов'язку (повинності), встановленого щодо неї законом, відносини між учасниками визначаються цивільно-правовим зобов'язанням, якщо правовідносини не виникають лише внаслідок обов'язкового для них владного припису держави. Наприклад, видання акта державного органу (мобілізаційного завдання) як підстави відповідального зберігання може мати місце лише щодо суб'єктів, які володіють майном на праві оперативного управління, тобто спеціалізованих державних установ і казенних підприємств [10, с. 5-6].

Достатньо тривалий час у доктрині зобов'язання не розглядалися як правовідносини чи не робився акцент на те, що зобов'язання – це правовий зв'язок між суб'єктами обороту.

П. П. Цитович, наприклад, часто оперував терміном "зобов'язання як річ". Неважко помітити, що поняття "зобов'язання як вимога" має схожість, по-перше, з визначенням прав (зобов'язань) в Римі як безтілесного майна, де передача права вважалася завершеною у момент укладення договору; по-друге, з визначенням в німецькій і французькій науці зобов'язання як права [11, с. 48].

Право вимоги, залишаючись суб'єктивним правом кредитора, набуло також характеру майнової цінності, що належить кредиторіві. Тому на пануючу думку право вимоги стали називати "безтілесним майном", а отже, об'єктом права кредитора. В принципі до складу суб'єктивного права кредитора входить і правомочність

розпорядження даним правом, тому логічно обґрунтованої необхідності у введенні такої конструкції "права на право" не було. Проте вона міцно увійшла до юридичного побуту і досі вважається недозволимим правовим парадоксом [12, с. 11].

П.П. Цитович критикував існуючі легальні визначення зобов'язання, вказуючи, що у більшості випадків акцент робиться на особистий елемент зобов'язання, тоді як більше уваги слід звертати на ту цінність, яка в силу зобов'язання слідує до отримання іншому [13, с. 5].

У ст.1 книги 5 проекту Цивільного укладення було вказано, що «в силу обов'язательства одно лицо обязано по отношению к другому передать имущество либо совершить или не совершать какое-либо иное действие» [14, с. 1].

В даному випадку акцент зроблений на діях, що визначають цінність права.

Сенс визначення зобов'язання ЦК 1922 р. вже спрямований на саме право, зміст якого в можливості вимагати дії від боржника.

У обох визначеннях немає чіткої вказівки на зобов'язання як відносний зв'язок двох осіб. Це означає, що обидва визначення зобов'язання, по суті, виділяли тільки право як майно, що давало доктрині привід зв'язувати наслідки передачі права не зі зміною осіб в зобов'язанні, а тільки з придбанням права так само, як і речі [11, с. 48].

На сьогоднішній день превалює погляд на зобов'язання як на різновид цивільних правовідносин.

Тим більше, що ЦК України вперше визначив зобов'язання як правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч. 1 ст. 509).

Недаремно, як вказує М.А.Рожкова: «Обязательственное правоотношение сплетает, "обвязывает" своих участников, поэтому русское выражение "обязательство" имеет корнями и старорусское "обязательство" [6, с. 69].

Шершеневич Г.Ф. вказує, що «наиболее соответствующим истинному значению является употребление этого выражения в смысле отношения, как бы обвязывающего участвующих в нем лиц (отсюда старинный обряд связывания рук договаривающихся, отсюда выражение «суплетка», употребляемое Псковскою Судной Грамотой, ст. 103, для обозначения обязательства, которым стороны сплетаются)» [2, с. 48].

Такий підхід до суті зобов'язання, характерний для континентальної правової системи, виникає з уявленнь римського приватного права про зобов'язання як про певні "правові окови" (vinculum juris), в силу яких особа примушується до виконання якої-небудь дії.

Нині в українському законодавстві склалося визначення зобов'язання, відмінне від легальних формул римської приватного права, західноєвропейської права і зобов'язального права Росії кінця XIX, - початку XX вв. Воно розглядається тільки як відносний правовий зв'язок боржника і кредитора.

Раніше зобов'язання характеризувалося як правовідносини лише в науковій та навчальній літературі [8, с. 5].

І.А. Покровський вказував, що загальним призначенням зобов'язання є «установление известного отношения между двумя лицами, в силу которого одно из них (должник) делается обязанным к известному специальному поведению (действию или бездействию) по адресу другого (кредитора)...» [15, с. 242].

Таким чином, зобов'язання у загальному вигляді представляє собою відносини учасників економічного обороту (товарообміну), які регулюються нормами зобов'язального права, тобто є одним з різновидів цивільних правовідносин.

Зобов'язальні правовідносини в цивільному праві прийнято називати зобов'язаннями, тобто терміни «зобов'язальне правовідношення» та „зобов'язання” є тотожними.

З іншої сторони суб'єктивне зобов'язальне право є нарівні з речами об'єктом цивільних прав, проте за своєю природою існує не у світі речей, а в структурі

зобов'язального відносного правового зв'язку, тому немає підстав ототожнювати право із зобов'язанням, так само, як не ототожнюється річ із зобов'язанням [11, с. 49].

Таким чином, зобов'язання є цивільними правовідносинами структурним елементом змісту якого є обов'язок боржника, але поняття обов'язок є універсальним, і не завжди є складовою зобов'язання.

З цього приводу дуже влучно вказав М.М. Агарков: "Отчетливость в этом вопросе необходима для устранения попыток применять правила об обязательствах к случаям, когда обязательства нет" [16, с. 50].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щенникова Л.В. Гражданско-правовое понятие обязательства // Законодательство: Право для бизнеса. – 2005. – № 8. – С. 8-11.
2. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступит. статья Е. А. Суханова. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.
3. Загнітко А. П. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова : 100 000: від А до Я / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. - Донецьк : БАО, 2008. - 704 с.
4. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима: Лекции / Муромцев С. – М.: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1883. – 697 с.
5. Саватье Р. Теория обязательств. – М.: «Прогресс», 1972. – 440 с.
6. Цитується за: Рожкова М.А. К вопросу об обязательствах и основаниях их возникновения // Вестник ВАС РФ. – 2001. – № 6. – С. 69-85.
7. Ем В. С. Категория обязанности в советском гражданском праве. (Вопросы теории). Дис. ... канд. юр. наук. – М., 1981. – 209 с.
8. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид.лит., 1975. – 880 с.
9. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. - 411 с.
10. Майданик Р. Місце зобов'язання в праві України // Підприємництво, господарство і право: Щомісячний науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2006. – № 4. – С. 3-6.
11. Колесников О.А. К вопросу о концепции переходящих обязательств // Журнал российского права. – 2001. – № 7. – С. 47–51.
12. Пушкина А.В. Уступка требования как форма правопреемства в гражданском праве: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. кан. юрид. наук. 12.00.03 / А. В. Пушкина. – М. : [б. и.], 2006. – 20 с.
13. Цитович П. П. Обязательства по русскому гражданскому праву : Конспект лекций, чит. орд. проф. Ун-та св. Владимира П.П. Цитовичем. - Киев : изд. студентов, 1894. - 104 с.
14. Герценберг В.Э., Перетерский И.С. Обязательственное право: Книга V Гражданского Уложения: Проект, внесенный 14 октября 1913 в Государственную Думу. СПб.: Юрид. кн. склад «Право», 1914. - 290 с.
15. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: „Статут” (из серии «Классика российской цивилистики»), 1998. – 353 с.
17. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву // Уч. труды ВЮИОН. – Вып. 3. – 1940. – 191 с.